

Marie-Theres Federhofer

Skriving og lesing i nettverk – Adelbert von Chamisso og *Deutscher Musenalmanach*¹

“Vi har levd oss inn i Deres dikt, som i et ekte diktverk, og det med stadig tiltagende fryd. Slikt forekommer svært sjelden for en musealmanakk-redaktør” (Kossmann, 1909, s. 171).² Med disse ordene roste den kjente lyriker, verdensomseiler og naturvitenskapsmann fra 1800-tallet, Adelbert von Chamisso (1781–1838)³, et dikt skrevet av hans i dag glemte venn Karl Bernhard Trinius (1778–1844). Trinius var selv forfatter, naturforsker, nærmere bestemt botaniker, og fra 1824 keiserlig lege i russisk tjeneste. Sitatet er hentet fra et brev datert 19. desember 1835. Her takker Chamisso Trinius for et innsendt dikt som skulle utkomme i *Deutscher Musenalmanach*. Musealmanakker var antologier som ble utgitt årlig, og som stort sett publiserte lyrikkttekster som ikke hadde vært offentliggjort tidligere. Chamisso var fra 1832 til 1838 ansvarlig for utgivelsen av *Deutscher Musenalmanach* sammen med presten, dikteren og utgiveren av klassiske antikke sagaer Gustav Schwab (1792–1850). De i alt ti årgangene (1830–1839) av denne antologien utkom ved det høyt ansette og tradisjonsrike *Weidmannschen Verlagsbuchhandlung* i Leipzig.

Den siterte passasjen viser til at Trinius’ dikt ble lest, opplest og diskutert i en større bekjentskaps- eller vennekrets før de ble offentliggjort. Den viser samtidig til at denne praksisen tydeligvis gjaldt som normal praksis for tidsskriftredaktør Chamisso. Brevet selv er en del av en omfattende korrespondanse som Chamisso førte med flere forfattere i kraft av sitt virke som medutgiver for *Deutscher Musenalmanach*.⁴ Trinius og Chamisso stod også i en forbindelse med hverandre gjennom botaniske interesser. Etter hjemkomsten fra sin verdensomseiling hadde Chamisso gitt Trinius gress som han i løpet av ekspedisjonen hadde samlet sammen, dette for at Trinius skulle gi en beskrivelse og en systematisk bestemmelse av det. Men utvekslingen mellom dem dreide seg etter hvert også om den litterære produksjonen (Chamisso, 1852, bind 6, s. 87 og s. 178). I min tilnærming skal Chamissos brev til Trinius forstås som ”indisium” eller ”spor”, i tråd med historikeren Carlo Ginzburgs bruk av disse begrepene (Ginzburg, 1999). Slik er det mulig å åpne for en ny forståelse av den kulturelle og

¹ Foreliggende artikkel er en forkortet versjon av et foredrag som jeg holdt ved en internasjonal Chamisso-konferanse, arrangert av Universitetet i Tromsø og Statsbiblioteket til Berlin i Paris, i juni 2011. En utvidet tyskspråklig versjon vil utkomme i 2012 i “Korrespondenzen und Transformationen. Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso”, utgitt av Marie-Theres Federhofer og Jutta Weber. Göttingen: V&R unipress.

² Alle tyske originalsitater er oversatt til norsk av Fredrik Nilsen.

³ For en mer omfattende framstilling av Chamisso på norsk, se Federhofer, 2011.

⁴ Den redaksjonelle korrespondansen i forbindelse med *Deutsche Musenalmanach* er utførlig dokumentert i Kossmann, 1909.

redaksjonelle praksisen knyttet til *Deutscher Musenalmanach*. Denne praksisen, som i samme grad omfattet lesing og skriving, foregikk ofte i nære sosiale kretser, altså i et relasjonelt strukturert rom. Dette dokumenteres ikke bare i det allerede siterte brevet, men også på andre steder beskriver Chamisso det praktiserte redaksjonsarbeidet på lignende vis: “I dobbel instans [...] blir det i vennekretser rådslått over det meste, og det skrider fram med større pliktoppfyllelse gjennom utvalget” (Chamisso, 1852, bind 6, s. 344).⁵ Som beskrivelseskategori for disse interaksjonsformene har jeg valgt et begrep som spesielt i senere tids samfunnsvitenskap har vært diskutert som et “nytt paradigme”, nemlig nettverksbegrepet (Stegbauer, 2008). Så langt har det bare i begrenset omfang blitt anvendt i litteratur- og kulturvitenskapen (Kirsten, 2007; Weyer 2011; Binczek & Stanizek, 2010). Slik vil jeg i det som følger, utforske dette begrepet nærmere ved hjelp av et publikasjonsmedium som legger til grunn en spesifikk kooperasjons- og kommunikasjonsstruktur, nemlig musealmanakkens struktur. Men først et par ord om *Deutscher Musenalmanach*.

Musealmanakken er, som allerede nevnt, en antologi som utkom årlig, og hvor det ble publisert tekster, stort sett dikt, som ikke hadde vært publisert tidligere. Dermed åpnet det seg nye publikasjonsmuligheter for forfattere, siden det nå fantes et forum hvor de regelmessig kunne publisere. For yngre og fremdeles ukjente forfattere framstod almanakken som en publikasjonskanal de kunne benytte for på et tidlig tidspunkt å gjøre noen av tekstene sine tilgjengelige for en større offentlighet. Slik kunne de også posisjonere seg i det litterære feltet. Det nye litteraturmediet utkom første gang i Frankrike i 1786 (*Almanach des Muses*), deretter, bare fire år senere, i det tyskspråklige rom, nærmere bestemt i Göttingen (*Musalmanach* av H.C. Boie og F.W. Gotter) og i Leipzig (*Almanach der deutschen Musen* av J.B. Michaelis og C.H. Schmid). Det at til og med Friedrich Schiller utgav en musealmanakk (1796–1800) hvor så kjente forfattere som Johann Wolfgang Goethe, Johann Gottfried Herder, Friedrich Hölderlin og Ludwig Tieck bidro, understreker enda en gang hvor populær og anerkjent denne publikasjonsformen var på 1700-tallet. Da begge forleggerne av *Weidmannschen Verlagsbuchhandlung*, Karl Reimer og Salomon Hirzel, i 1828 besluttet å offentliggjøre en *Deutscher Musenalmanach* – slik sett var almanakken et prosjekt initiert av forleggerne og ikke forfatterne – kunne de knytte an til den ansette musealmanakktradisjonen fra 1700-tallet. De forventet seg derfor en økning når det gjaldt renommé og eksklusivitet for forlaget gjennom dette prosjektet.

⁵ Den “doble instansen” henviser til at musealmanakken ble utgitt av to redaktører, A.v. Chamisso (Berlin) og G. Schwab (Stuttgart).

Når det gjelder Chamisso, bidro musealmanakken til hans framgang som lyriker. Hans litterære sosialisering begynte som kjent med *Musen Almanach* fra årene 1804, 1805 og 1806, som han i sin første tid i Berlin utgav sammen med Karl August Varnhagen fra Ense. Og som dikter ble han ikke minst kjent for sine bidrag i *Deutscher Musenalmanach*. Han refererte selv til dette saksforholdet på en selvironisk måte da han 5. februar 1831, kort etter at forleggerne av *Weidmannschen Verlagsbuchhandlung* hadde spurt han om han ville overta redaksjonen: “Min gamle venn, man kan kaste katten hvor man enn vil, den vil lande på beina uansett. Med en musealmanakk har jeg steget ut av vuggen, og jeg må nå med en musealmanakk gjøre meg klar til nedstigningen” (Chamisso, 1852, bind 6, s. 123). For Chamisso fungerte tidsskriftet ikke utelukkende som plattform for egen litterær produksjon. Som medredaktør brukte han også bevisst sin posisjon – ikke alltid ledsaget av forleggerne eller Gustav Schwabs begeistring – for å satse på ukjente og yngre forfattere. Forfatteren og redaktøren Chamisso overtok med andre ord en slags patron-funksjon. I denne sammenheng bør lyrikeren og oversetteren Ferdinand Freiligrath (1810–1876) nevnes. Chamisso var svært velvillig innstilt overfor Freiligrath, og Freiligraths litterære løpebane fikk sin begynnelse med publikasjonene i *Deutscher Musenalmanach* for året 1835. Slik kunne han altså etablere seg som en uavhengig forfatter. Senere sympatiserte han med revolusjonen i Tyskland i 1848, og i dag er han først og fremst kjent som forfatter av politisk engasjerte og sosialkritiske dikt.

En bemerkelsesverdig konsekvens av musealmanakkmediet var at det “vedvarende skulle endre det europeiske medielandskapet i slutten av 1700- og begynnelsen av 1800-tallet” (Bunzel, 1999, s. 24). Til denne forandringen hørte det at det strenge skillet mellom produksjon og resepsjon brøt sammen, og det ble mulig å overskride grensen mellom litteraturleverandør og litteraturkonsument. Mellom forleggere, utgivere, bidragsytere og lesere oppstod et tett samarbeid, som igjen etterlot seg en spesifikk kommunikasjonsstruktur, og “virtuelt oppstod bildet av et uegennyttig kommunikasjonsfellesskap av likesinnede” (Bunzel, 1999, s. 26). Bidragsytere og redaktører var naturligvis lesere, men også lesere og redaktører kunne bli bidragsytere. Slik ser vi i vår kontekst hvordan Chamisso og Schwab faktisk var blant de mest produktive forfatterne i *Deutscher Musenalmanach*, altså i det tidsskriftet som de selv redigerte (Kossmann, 1909, s. XXVIII).

De forbindelsene mellom bidragsytere, lesere og redaktører som oppstod med utgivelsen av *Deutscher Musenalmanach*, og som spesielt har etterlatt sine spor i den for oss foreliggende redaksjonskorrespondansen, lar seg beskrive med begrepet eller metaforen “nettverk”. Allerede i kraft av å være et årsperiodikum var musealmanakken i høyeste grad

avhengig av en nettverkspraksis, da de årlig utkommende publikasjoner var henvist til regelmessige bidrag som fram til utgivelsestidspunktet ikke skulle være offentliggjort. Dette innebar visse utfordringer for samarbeidsevnen og den kommunikative kompetansen hos dem som hadde ansvaret for utgivelsen av almanakken, i og med at man måtte sørge for at årgangene ble fylt opp med litterære nytgivelser. Det siterte brevet fra Chamisso til Trinius lar seg forstå som en slags minste enhet i et slikt kommunikativt nettverk. Min tese er videre at dette kommunikative nettverket er en refleks av – og et uttrykk for – en sosiabilitetsoppfatning som fikk sin begynnelse med kretsen rundt den berlinske tidligromantikk, som Chamisso selv tilhørte. Jeg vil hevde at denne sosiabilitetsoppfatningen oppstod med Schleiermachers i 1799 anonymt publiserte *Versuch einer Theorie des geselligen Betragens*⁶, og at dens endepunkt ble markert med det siste borgerlige utkastet til en sosiabilitets teori før den første verdenskrig, nemlig gjennom Georg Simmels sosiabilitetsbegrep. Nettverksbegrepet synes, i det minste på 1800-tallet, å være bundet til ulike former for sosiabilitet.

Til tross for at Simmel sjelden anvendte begrepet eller metaforen “nettverk” for å beskrive hvordan enkeltpersoner eller grupper er forbundet med hverandre – noe som vel må sies å være den alminnelige definisjonen av et nettverk – går hans samfunnsteoretiske skrifter i forskningslitteraturen i dag for å være utgangspunktet for en sosiologisk beskjeftigelse med dette begrepet. “[...] Simmel expressed the core belief that underlies modern social network analysis. For Simmel, sociology was no more and no less than the study of the patterning of interaction. [...] The views expressed by Simmel and his students, then, were – and remain – explicit statements of the social network perspective” (Freeman, 2004, s. 16; se også Chriss, 2007, s. 3182). Simmels forskningsinteresse bestod forenklet sagt i utbyttings- og vekselrelasjoner mellom enkeltindivider, i deres interaksjon og karakteren til denne interaksjonen. Denne ansatsen, det å tenke samfunnsmessige former som relasjonelt strukturert, gjør at man kan se Simmel som forløperen til den moderne, empirisk orienterte nettverksforskningen innenfor sosiologi, statsvitenskap og etnologi. Han er “den første som fastsetter den sosiale interaksjon som basiselement i sosiologien. Med sitt begrep om vekselvirkning legger han grunnlaget for utbyttingsteorien. I nettverksforskningen er kanskje hans moderniseringsteoretiske arbeider, framfor alt hans bilde av det moderne individ ‘i snittpunktet av sosiale kretser’, enda mer kjent” (Hollstein, 2008, s. 93). Den sosiologisk orienterte, for det meste empirisk-kvantitativt utstrakte nettverksforskningen har særlig

⁶ Se Wiedemann, 2002 for en analyse av denne teksten.

behandlet forholdet mellom makt og sentralitet, det vil si spørsmålet om hvordan makten innenfor et nettverk henger sammen med den sosiale posisjonen som den enkelte aktør inntar (Chriss, 2007).

En viktig videreutvikling innenfor nettverksforskningen fant sted i begynnelsen av 1970-årene gjennom Mark Granovetters innføring av begrepsskillet mellom “strong ties” og “weak ties” (Granovetter, 1973). Med disse begrepene betegnet Granovetter de forskjellige forbindelsene og intensiteten i individuelle relasjoner innenfor et nettverk. Mens det for eksempel mellom venner eller familiemedlemmer hersker “strong ties”, er personer som ikke kjenner hverandre like godt, forbundet med hverandre gjennom “weak ties”. Granovetters perspektiv har stor forklaringskraft fordi det fokuserer på et tilsynelatende paradoks, nemlig styrken til “weak ties”. For det er nettopp disse mindre sterke forbindelsene som bidrar til mobilitet og interaksjon innenfor et nettverk, og som dermed sørger for dynamikk og, ikke minst, for forbindelser til andre nettverk. Et nettverk som kun er konstituert gjennom “strong ties”, vil klappe sammen på grunn av manglende omstillingsevne og manglende ekstern kontakt. “Intensive forbindelser deles opp i et nett av globalt forbundne lokale fortetninger, mens svake forbindelser utjevner lokale barrierer og tilvirker forbindelser utad. [...] Tilgangen til informasjon [...] og mobiliteten i nettverket [...] er høyere i svakt forbundet og bestående nettverk enn i et sterkt – dog isolert – og forfallende nettverk” (Schweizer, 1989, s. 16).⁷

Som nevnt innledningsvis har man i litteratur- og kulturvitenskapen først i den senere tid tatt opp nettverksbegrepet. Her blir det først og fremst benyttet som en beskrivelseskategori for å sette de mangfoldige litterære vennsksrelasjoner på begrep. “Med nettverksbegrepet [...] er det ikke bare mulig å beskrive det nettverk av relasjoner som koordinerer mange deltakere, det egner seg også for å profilere forskjellige former, kvaliteter og praktiseringer av vennskap. Samtidig belyses selve begrepet gjennom de mange konseptuelle variasjonene” (Binezek & Stanizek, 2010, s. 10). Den ovenfor nevnte sammenligningen av nettverksbegrepet med sosiabilitetsformer på tidlig 1800-tall befinner seg i rekken av dette perspektivet, hvor nettverk og vennskap refererer til hverandre. Det vinner sin spesielle evidens for eksempel fra Chamisso utgiverpraksis. Chamisso uttrykker en forståelse for årbokens funksjon, som endelig skyldes forestillinger om borgerlig selskapelighet, og som man nesten kunne kalle demokratisk, henholdsvis før- eller protodemokratisk. Han kaller musealmanakken en “sangforening, en tilflukt og et fristed for

⁷ Se Stegbauer, 2008 for en kritikk av Granovetter.

musen” (Chamisso, 1852, bind 6, s. 236) og sier: “Den *Deutsche Musealmanach* er en åpen hall hvor kongen av Bayern og demagoger, Platen og Immermann, Schlegel og Menzel, kan spasere uten å berøre hverandre” (Kossmann, 1909, s. 143). ”Sangforening” og ”åpen hall”, henholdsvis strukturert gjennom “strong ties” (“sangforening”) og “weak ties” (“åpen hall”) kunne man kanskje si, er slik sett bare metaforer for metaforen “nettverk”. Denne metaforen hadde Chamisso åpenbart tiltro til, da han hevdet den enten kunne overvinne de politiske og litterære motsetningene som han nevner i sitatet ovenfor, altså mellom den reaksjonære bayerkongen Ludvig 1 og demagogene, mellom Karl Immermann og August v. Platen og mellom Wolfgang Menzel og August v. Schlegel,⁸ eller i det minste nøytralisere dem innenfor almanakkmediet.

Chamisso nøyde seg imidlertid ikke med å danne nye metaforer; han bidro også helt konkret til nye nettverksdannelser. Slik rekrutterte han bidragsytere til *Deutscher Musealmanach*, eksempelvis Joseph Eichendorff, Karl Immermann eller Wilhelm Wackernagel, fra en litterær sirkel, altså fra et annet nettverk som han selv tilhørte, nemlig fra *Berliner Mittwochsgesellschaft* grunnlagt av Julius Eduard Hitzig i 1824 (Kossmann, 1909, s. XXVI; Chamisso, 1852, bind 6, s. 99).⁹ Men Chamisso kunne ikke bare gripe til sin vennskaps- og bekjentskapskrets i den hensikt å verve forfattere. Også for å lette det strevsomme utvelgelsesarbeidet til redaktøren, som måtte ta avgjørelser i forbindelse med offentliggjøring av de innsendte diktene, mobiliserte han, i det minste delvis, sin vennskapskrets (Kossmann, 1909, s. XXIV). I denne kretsen ble altså diktene, som vi allerede har sett, opplest og vurdert – også dette en resonans av borgerlige sosiabilitetsforestillinger.

I en tid hvor det ikke fantes mer enn visse ansatser til politiske partier, og hvor skillelinjen mellom konservativ og liberal var i sin etableringsfase, hadde faktisk foreninger som sang- og kunstforeninger en uvurderlig funksjon ved “selvmobiliseringen av samfunnsmessige krefter” (Tenbruk & Ruopp, 1983, s. 71) i Biedermeier og Vormärz. Og til forskjyll fra de politiske partiene – i Tyskland og ellers i Europa – var disse foreningene åpne for deltakelse fra kvinner.

Selv om man kan beklage at kvinner knapt nok forekommer som bidragsytere i *Deutscher Musealmanach*, og selv om man fortsatt venter på en arbeidskrevende sosialvitenskapelig analyse av de rundt 130 bidragsyterne, kan man likevel si at dette mediet

⁸ Ved motsetningene mellom Platen og Immermann, henholdsvis mellom Menzel og Schlegel, dreide det seg om litterære feider i den såkalte “Biedermeiertiden”, som blant annet kan tilbakeføres til forskjellige vurderinger av Heinrich Heines verk.

⁹ *Die Berliner Mittwochsgesellschaft* var et møtested for litterater i Berlin, som blant annet utmerket seg gjennom en Goethe-kult. Selskapet utgav en egen publikasjon: “Liederbüchlein 1827–1837”.

stod i sentrum av et relativt stort nettverk: Gjennom “strong ties” var utgiverkretsen, det vil si begge forleggerne, begge utgiverne og deres lokale og tilreisende medarbeidere knyttet til dette mediet. Dette gjaldt også for de sterkere og svakere tilknyttede gruppene av bidragsytere og – noe løsere assosiert – de rundt 500 abonnentene og kjøperne. Leserne, derimot, var mer vilkårlig knyttet til almanakken. De dannet på en måte et eget nettverk rundt gruppen av kjøpere: På den ene siden som familiemedlemmer eller venner som enten leste, leste opp, lånte ut, skrev av enkelte av tekstene, lærte dem utenat og framførte dem, eller som skrev dem inn i poesialbumene som var så populære på denne tiden. På den annen side dannet de nettverk i kraft av åpne, organiserte, lokale litterære sirkler som strakk seg ut over den nære familie- og vennskapskretsen, og hvor naboer og fremmede kunne være med. Slike sirkler praktiserte for eksempel en av bidragsyterne i *Deutscher Musenalmanach*, og vedkommende meddelte utgiveren Gustav Schwab at han “for ikke lenge siden hadde etablert en klubb hvor vi ukentlig samles på et tidspunkt på kvelden for å diskutere de seneste litterære utgivelsene og for å framføre egenproduserte tekster; dette tjener også en annen hensikt, nemlig at det gir rom for at fremmede, her ankommende lærde og kunstnere, kan bli kjent med den litteraturen som finnes her” (Kossmann, 1909, s. 100f.).

Til det ovenfor skisserte bildet av figurasjoner, slik Norbert Elias har benevnt slike sosiale avhengighetsforhold (Elias & Scotson, 1994, s. 167f.), hører også den omstendighet at Chamisso, som personifiserte kontinuiteten på utgiversiden, og som på sin side strukturerte diverse nettverk, selv var involvert i flere andre nettverk: Som naturvitenskapsmann var han en forfatter som publiserte en ikke ubetydelig del av sine verk sammen med andre forfattere (og illustratører). Samtidig var han medlem av forskjellige vitenskapelige selskap, korrespondent og ikke minst leser. Som lyriker publiserte han også i andre almanakker og pocketbøker. Alle disse nettverkene var knyttet til former for sosiabilitet som nok har virket så gammeldagse at man fram til nå ikke har forsøkt å beskrive dem med det langt mer moderne nettverksbegrepet.

Oversatt fra tysk av Fredrik Nilsen

Litteraturliste:

Binczek, Natalie og Georg Stanizek (red.) 2010. *Strong ties/Weak ties. Freundschaftssemantik und Netzwerktheorie*. Heidelberg: C. Winter.

Bunzel, Wolfgang 1999. "Almanache und Taschenbücher". I: Fischer, Ernst, Haefs, Wilhelm, Mix, York-Gothart 1999: *Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700-1800*. München: C. H. Beck. 24-35.

Chamisso, Adelbert v. 1852. *Werke*. Utgitt av Julius Eduard Hitzig. 3. utgave. Leipzig: Weidmann.

Chriss, James J. 2007. „Networks“. I: Ritzer, George (red.) 2007: *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Bd. 7. Oxford o.a.: Blackwell Publishing Ltd. 3182-3185.

Elias, Norbert og John L. Scotson 1994. *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems*. London: Sage.

Federhofer, Marie-Theres 2011. „De to kulturer: Det litterære og det vitenskapelige blikk på nordområdene hos Adelbert von Chamisso (1781–1838). Bilder av det nordlige i tysk romantikk“. I: Theodorsen, Cathrine m. fl. (red.) 2011: *Reiser og ekspedisjoner i det litterære Arktis*. Trondheim: Tapir. 137-160.

Freeman, Linton C. 2004. *The Development of Social Network Analysis. A Study in the Sociology of Science*. Vancouver BC Canada: Empirical Press.

Ginzburg, Carlo 1999. *Spor. Om historie og historisk metode*. Redigeret af Morten Thing, i samarbejde med Gert Sørensen. København: Museum Tusulanum.

Granovetter, Mark S. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360-1380.

Hollstein, Betina 2008. „Strukturen, Akteure, Wechselwirkungen. Georg Simmels Beiträge zur Netzwerkforschung“. I: Stegbauer, Christian (red.) 2008: *Netzwerkanalyse und*

Netzwerktheorie. Ein neues Paradigma in den Sozialwissenschaften. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 91-103.

Kirsten, Jan 2007. *Netzwerke zwischen Wissenschaft und Technik. Eine Analyse am Beispiel der deutschen Tissue-Engineering-Industrie.* Wiesbaden: Deutscher Universitätsverlag/Gabler Edition Wissenschaft.

Kossmann, Ernst Ferdinand 1909. *Der deutsche Musenalmanach 1833-1839.* Haag: Martinus Nijhoff.

Schweizer, Thomas 1989. *Netzwerkanalyse. Ethnologische Perspektiven.* Berlin: Dietrich Reimer.

Stegbauer, Christian (red.) 2008. *Netzwerkanalyse und Netzwerktheorie. Ein neues Paradigma in den Sozialwissenschaften.* Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Tenbruck, Friedrich H. og Ruopp, Wilhelm A. 1983. „Modernisierung – Vergesellschaftung – Gruppenbildung – Vereinswesen.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie.* Sonderheft 25: Gruppensoziologie. Perspektiven und Materialien. Hg. von Friedhelm Neidhardt. 65-74.

Weyer, Johannes (red.) 2011. *Soziale Netzwerke. Konzepte und Methoden der sozialwissenschaftlichen Netzwerkforschung.* München: Oldenbourg.

Wiedemann, Conrad 2002. „Ideale Geselligkeit und ideale Akademie. Schleiermachers Geselligkeits-Utopie 1799 und heute“. I: Voßkamp, Wilhelm (red.) 2002: *Ideale Akademie. Vergangene Zukunft oder konkrete Utopie?* Berlin: Akademie Verlag. 61-80.